

OSMANLI DEVLETİNİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATINDA PARA VAKIFLARININ ROLÜ VE MUHASEBE UYGULAMALARI

Yrd. Doç. Dr. Yakup ÜLKER

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Bişkek / Kırgızistan
Balıkesir Üniversitesi, Bandırma MYO, Balıkesir / Türkiye
yulker@hotmail.com

Prof. Dr. Cengiz TORAMAN

Gaziantep Üniversitesi, İİBF, Gaziantep / Türkiye
cengiztoraman2004@yahoo.com

Özet

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve sosyal hayata önemli katkıları olan para vakıflarını muhasebe bakış yönünden incelemektedir. Para vakıfları, bir yandan faaliyetleri için –iş adamlarının uygun bir ipotek karşılığında finansman ihtiyacını gidererek- gelir sağlamışlar; diğer yandan ise bu gelirlerle ihtiyaç sahiplerini, hastaneleri, eğitim kurumlarını ve aşevlerini desteklemişler; ilave olarak yeni hastane ve okullar yapmışlardır.

Bu kurumlar, zamanlarında önemli rolleri üstlenmelerine ve bunlarla ilgili zengin arşiv kaynakları bulunmasına rağmen henüz yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, bu kurumların nasıl bir fonksiyon üstlendiğini, bunların faaliyetlerindeki temel dinamikleri değerlendirmekte; kendilerini ve hedef kitlelerini nasıl finanse ettiklerini incelemektedir. Çalışma, bu kurumların özellikle vakıf kurucuları tarafından sağlanan kuruluş sermayelerinin erimesine izin vermeksizin 'gelir-gider dengesi'ni nasıl sağladıklarını ve muhasebe uygulamalarını tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Para Vakfı, Hayırsever Kuruluşlar, Osmanlı Devleti, Vakıf Muhasebesi.

THE ROLE OF CASH WAQFS IN THE OTTOMAN ECONOMIC & SOCIAL LIFE AND ACCOUNTING APPLICATIONS

Abstract

This study investigates the ‘charitable foundations’ (cash waqf), which had major contributions to the economic and social life in the Ottoman State, from the accounting point of view. They provided services such as supporting and contributing to needy people, hospitals, education institutions, and communal kitchens for pors in addition to building new hospitals and schools. They also used to finance businessmen in exchange for security.

Those institutions are not investigated adequately yet despite they played very considerable role in their times and there are considerable archive sources about them. The study introduces how those institutions function, presents the basic dynamics of their operating, and explains how they are financed and finance. It discusses accounting applications especially with respect to how they managed ‘income and expense balance’ without allowing melting down their initial capital, provided by waqf founders.

Key words: Waqf, Cash Wagfs, Charitable Foundations, Ottoman State, Waqf Accounting.

Giriş

Vakıf kavramı; tutma, hapsetme ya da yasağı ifade eder ve belirtilen bu anlamı dışında mevkuf yani, vakıf sızleşmesinin konusunu oluşturan taşınır veya taşınmaz malları ifade etmek için kullanılmış ve hatta onun yerini almıştır. Bu anlamda vakıf sızcüğü; belirli bir mülkiyeti elde tutma ve onu koruma anlamında İslamiyette kullanılır. Vakıf müessesesi, mülkiyetin daha önceden belirlenen amacı dışında kullanılmasını ya da elden çıkarılmasını engelleyerek o mülkiyetin, kuruluş şartlarında belirtilen hayırseverlik amacı doğrultusunda kullanılmasını sağlar. Bu tanımlama vakıf ile devamlılığı birleştirir. Yani vakıf, mülkiyetin devamlılığını sağlayarak onun yok olmasına engel olur ve mülkiyetin faydasının ortaya çıkmasını sağlar. Bundan dolayı vakıf genellikle arazi ve emlak ile ilgilidir. Bununla birlikte nakit para ve mallarla, hisse senetleri, hayvanlar, tarımsal makineler ve hatta kitaplar ile ilgili vakıflar da vardır.

Vakıf hayır işleri hizmetlerine gönüllü olarak katılır. Bu tür kuruluşları büyütmek ve geliştirmek için her zaman birileri olmuştur. Peygamber Efendimizin vefatından sonra halife Ömer döneminde hayır işlerinin bir şekli geliştirildi. Bu hayır faaliyetleri, kuranların evlatları ve aile üyelerine yakın olan kişiler tarafından idare edildi. Bu kişiler vakıfları kurmakla işe başladılar ve kurucuların evlat ve aile üyelerine ait kazançları dağıtmak için hurma ağaçlarını, evlerini ve arazilerini vakıf bünyesine kattılar. Bu vakıf bir anlamda diğer hayırsever vakıflara benzer özellikler taşıyordu. Vakfa ait olan varlıklar korunarak yararlanma süresince elde edilen gelirler vakfi kuranların kendileri, aile üyeleri, yakınları ya da arkadaşlarından birisi tarafından tamamen Allah rızası için yoksullara yardım ve onların maişetleri için kullanılırdı.

Gerek Osmanlı döneminde ve gerekse de İslam tarihi boyunca vakıflar; okullar, üniversiteler, hastaneler ve aşevlerinin yanı sıra ekonomik kalkınmaya katkıda bulunan sayısız başka hizmetleri de örgütlemiş ve finanse etmişlerdir.

1. Vakıflar Hakkında Genel Bilgiler

İslam hukuku bakış açısından bir vakıf; bir varlığı veya mülkiyeti elde tutmak ve o varlıkların yok olmasını engellemek olarak tanımlanabilir. Bu varlıklar hayırseverlik amacı doğrultusunda yeniden kullanılmak için faydalanma süresi boyunca korunmalıdır. Bundan dolayı varlıkların asılları uzunca bir zamandır korunur ve vakıf; vakfedilmiş bir varlık için devamlı olarak intifa hakkına sahiptir. Esas koruma vakfin kurucuları tarafından belirlenen şartlar ve düzenlemelerden ya da içinde bulunulan yerin kendi doğasından kaynaklanır. Bu tanım; vakfin devamlılığını ve vakıf varlıklarının da faydalı ömürleri boyunca vakıf olarak kaldıklarını ifade eder.

Vakfin tanımı daha çok arazi ve binalar gibi vakfin himayesindeki varlıkların tamamını kapsasa da bir vakıf; ibadet etmek için yapılan bir cami

gibi dini amaçlar ya da hastane, yetimhane ve okul gibi hayır faaliyetleri için de kurulabilir. Arazi ve binalar; zirai kullanım ya da endüstride başka bir verimli alanda kullanım için vakfedilse de, şehirde bulunan ve vakfedilmiş olan alanlar hayır işlerinin finansmanı için gelirler de sağlayabilir. Örneğin; bir yetimhane, bir okul, bir hastanenin cari harcamaları için ya da yoksullara aşevi, bir caminin ısıtılması ve aydınlatılması için finansman sağlayabilir. Bu tür vakıf alanları kiraya verilerek ya da ortakçılık ile işletilerek gelirler elde edilmiştir.

1.1.Vakıfların Sahipliği

Yasal açıdan vakıf mülkiyetinin sahipliği vakfi kuran kişinin mülkiyeti dışındadır yani ona ait değildir. Bazı Müslüman din alimleri, bir vakfın sahiplik hakkının Allah'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir diğer kesim ise vakfın sahiplik hakkının bu vakıftan faydalanan kesime ait olduğuna inanırlar. Her ne kadar o sahiplik tam bir sahiplik olmasa da yani bu vakıftan faydalanan konumunda olanların vakfın mülkiyetini elden çıkarma veya o mülkiyeti vakfedenin amacı dışında kullanma yetkileri olmasa da bu açıdan bakıldığında vakıf, bir müessese olarak kurulan bir kuruluştan farklıdır. Çünkü normal şekilde kurulan kuruluşları yönetenler kuruluşların mülkiyetini satmaya genellikle yetkilidirler. Ancak vakfın idare yetkisi vakıf mülkiyetini satmak için kullanılamaz. Bu özellikten dolayı vakıflardaki devamlılık hususu diğer kuruluşların devamlılık hususundan daha güçlüdür. Vakfedilen mülklerin Allah'a ait olması hususu İslam devletlerinde bu mülklerin müsadere¹ini de engellemiştir.

¹ Müsadere: Bir mülk veya malın bütünü veya bir bölümü üstündeki sahiplik hakkına son verilmesi ve bu sahipliğin bir başka kişi veya kuruluşa devredilmesi

1.2.Vakıfların Özellikleri

Bir hayırseverlik müessesesi olarak kurulan vakıflar, genellikle aşağıda açıklanan iki önemli özelliğe sahiptir.

1.2.1.Devamlılık

Bu özellik şu anlama gelir: Bir mülk -genellikle emlak- vakıf kuruluşuna bir kez bağlandıktan sonra devamlı bir şekilde vakıf olarak kalır. Bir mülkün vakıflık özelliğini sona erdirmek çok zordur ve uzun bir süreci gerektirir. Bu durum ancak şöyle gerçekleşebilir: Vakıf için vakfedilen bir mülk karşılıklı olarak eşit değere sahip bir başka mülkiyetle ancak yerel mahkeme kararıyla değiştirilirse mümkün olabilir. Bu değişimin tamamlanması üzerine yeni mülk önceki vakfın amaçlarını gerçekleştirmek ve o vakıftan faydalananlar için bir vakıf haline dönüşür. Bu sebeple devamlılık anlayışı, vakıf mülklerinin azalmaması gerektiğine işaret eder.

Vakıf kurucuları ile mahkemeler, vakıfların yapmış olduğu işleri korumak ve belgelemek için ilave tedbirler almışlardır. Bir kişi vakıf mülklerini ve vakıf tarafından yapılan işleri takip etmede hata yapabilir. Bu sebeple mahkemeler vakıf mülklerinin detaylı bir şekilde kayıtlarını tutmuşlardır. 15.ve 16. yüzyıllara kadar giden bu kayıtların çoğu her zaman İstanbul, Kahire, Fas, Şam, Kudüs ve İsfahan'da korunmuştur.

1.2.2.Vakıf Kurucusu Şartlarının Devamlılığı

Vakıf gönüllülük esasına dayanan bir hayır eylemi olduğu için, kuruluş amacı vakıf kurucuları tarafından belirlenir ve bu belirlenen şartlar vakıf kuruluş belgesinde de yer alır. Ancak bu şartlar şeriat kurallarıyla çelişmemelidir. Bu durum şöyle yorumlanır; vakıf gelirleri, özellikle kurucular tarafından

belirlenen amaçlar için kullanılmalıdır. Bu amaç ise şeriata uygun olmalı ve ekonomik olarak da uygulanabilir olduğu sürece bu şartlar yönetim ya da mahkemeler tarafından değiştirilmemelidir.

Eğer bir vakfın amacı uygulanabilir olmaktan çıkarsa bu vakfın geliri, mevcut olan ve o amaca en yakın olan amaç için kullanılır. Eğer bu durum da mümkün değilse vakıf gelirleri fakirler ve muhtaçlara dağıtılır. Yönetim ve denetleyici otorite gelirlerin dağıtım amacının gerçekleşmesi için ilgili de olsalar devamlılık durumu kurucuların şartlarının tamamını içine alır. Yani vakfın devamlılığı, kurucuların koymuş olduğu şartların tamamını karşılayacak şekilde olmalıdır.

Vakıf paralarının nasıl işletileceği vakıf kurucusu tarafından düzenlenmiş hükümlere (şartlara) bağlı olmuştur. Vakıf kurucuları tarafından konulan bu şartların İslam hukuku açısından mutlak ve değiştirilmesi çok zor olarak görülmesinden dolayı, zaman ilerledikçe karar alıcılar zor durumda kalmıştır. Yani kurucuların ölümünden sonra da şartların devamlılığı, sonraki yüzyıllarda farklı sorunlarla karşılaşan vakıf yöneticilerini bu kuralları değiştirme konusunda çok zorlamıştır.

1.3.Vakfın Kanuni şartları

Vakfın kurulması belirli şartları gerektirir. Bu şartların önemlileri şöyle ifade edilebilir:

- Vakfedilen mülk ya bir emlak olmalı ya da devamlılığı olan bir çeşit varlık olmalıdır. Müslüman aleminde; toprak, binalar, develer, kitaplar, büyük/kk baş hayvanlar, mücevherat, kılıçlar/silahlar ile tarımsal alet ve araçlar vakfedilen varlıklar olmuştur.

- Mülk, devamlılık esası gözetilerek vakfa verilmelidir. Bazı İslam alimleri geçici olarak vakfetmeyi sadece aile vakfı olduğu durumlarda uygun bulmuşlardır.

- Vakfın kurucusu yasal olarak böyle bir eylemde bulunmak için reşit, sağlıklı ve akli yerinde olmalıdır. Yani bir çocuk, akılsız bir kişi veya mülkiyet sahibi olmayan bir insan vakfetme işlemini yapamaz.

- Vakfın amacı; hem Şeriat ve hem de vakfedenler açısından muhakkak bir hayır ve sadaka eylemi olmalıdır. Sadece zenginlerin menfaati için vakıf caiz değildir ve bu hoş olmayan bir durumdur.

- Son olarak vakıftan faydalananlar hayatta olmalıdır ve vakfın amaçları kanuna uygun olmalıdır. Ölüler üzerine vakıf yapılmaz. Hoş görülmeyen bu duruma izin verilmez.

Yukarıdaki kanuni şartlar çerçevesinde kurulan her bir vakfın aşağıda belirtilen üç ana unsuru olduğu söylenebilir.

- *Bağış*: Vakfın ana unsurlarından ilki genellikle zengin kimseler tarafından geri dönmek üzere yapılan bağışlardır.

- *Gelir*: İkinci unsur bu bağışların üretmiş olduğu düzenli ve devamlı gelirlerdir.

- *Amaç*: Son unsur ise farklı alanlara yönelik olarak (sağlıktan eğitime veya belediye hizmetlerine kadar) güdülen belli bir amaçtır.

1.4. Vakfın Yönetimi

Vakıf kurucusu kendi vakfının yönetim şeklini ilkesel olarak belirler. Vakıf yöneticisi genellikle mütevellî olarak adlandırılır ve onun sorumluluğu; vakıf mülkiyetini vakıftan faydalananların faydasına olacak şekilde

yönetmektir. Müteveli²'nin birinci görevi, mülkü korumak ve faydalananlar için o mülkün gelirini artırmaktır. Vakıf belgesi (vakıfname) genellikle müteveliye bu görevi için nasıl bir ücret ödeneceğini gösterir. Eğer vakıfname müteveliye nasıl bir bedel ödeneceğini göstermiyorsa bu durumda müteveli ya gönüllü olarak vakfı yönetir ya da mahkemeye müracaat ederek kendisine bir bedel ödenmesi talebinde bulunabilir.

19.yüzyıla ait incelenen vakfiyelerde vakıf sahiplerinin, vakıflarının tevliyet (müteveli) görevlerine bazı tahsisatlar ayırdıkları ve genelde vakfın tevliyet görevine de önce kendilerini sonra oğullarının en uygun ve reşit olanını ve sonra da akrabalarının en uygun olanını bunların vefatından sonra da köy ahalisinin uygun gördüğü bir kişinin seçilmesini şart koştukları görülmüştür (Keleş, 2001: 201).

Adli sistem, yani mahkemeler vakıfla ilgili bütün mesele ve tartışmalarda başvuru merciidir. 18.yüzyılın başlarında Mısır'da bir hakim kendi alanındaki vakıfları yönetmek, denetlemek ve kayıtlarını tutmak için özel bir kütük ve ofis kurmuştur. Bu davranış şekli vakıfların kayıtlarını tutmak ve denetimlerini sağlamak için en yüksek dereceli hakime (baş kadı) bağlı olarak bir ofisin kurulması sonucunu doğurmuştur.

1.5.Vakıfların Sosyo-Politik Yönü

Bir vakıf eğer gayrimenkul üzerine kurulmuş ise kira geliri sağlayan bir mülkün bağışlanmış olması gerekir. Bu mülkten elde edilen kira geliri ile vakfın belirlenen amaçları finanse edilir. Ancak nakit sermaye ile de vakıf kurulabilmektedir. Bu durumda ise bağışlanan sermaye yatırıma yönlendirilir ve elde edilen gelir ile vakfın belirlenen amacı finanse edilir. Vakfın daimilik yapısı, tüm Müslüman ülkelerde vakıf mülklerinin çoğalması, dini faaliyetler ve

² Müteveli: Bir vakfın vekili (mutemedi).

başka hayırsever faaliyetler için destek sağlanması sonucunu doğurmuştur. Vakıf ve amaçları Müslüman toplumu ile kurumlarının sosyo-politik yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır. Vakıf kurmak toplumda prestijli bir olaydı ve kurucunun sosyal statüsünü hemen yükseltebiliyordu.

İstanbul, Kudüs, Kahire ve diğer vilayetlerdeki vakıf kütüklerinden elde edilen bilgiler ışığında vakıf topraklarının toplam ekili arazilerin önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Örneğin 1812 ve 1813 yıllarında Mısır topraklarındaki bir araştırma göstermiştir ki; toplamda faydalanılan arazinin 2.500.000 feddan olduğu bir ortamda vakıflar 600.000 feddan³ ölçekteki bir araziye sahiptir. Cezayir'in başkenti Cezayir'deki büyük camiye ait vakıf tapu senetlerinin sayısı 1841 yılında 543 feddan idi. Türkiye'deki arazilerin 1/3'ü vakıfların idi. Son olarak Filistin'deki vakıf tapu senetlerinin sayısı 16.yüzyıl ortalarında 233 idi.

Vakıf gelirlerinden en çok camiler faydalanmıştır. Bu harcama genellikle imamların ve dini ilimleri öğreten öğreticilerin ve vaizlerin maaşlarının ödenmesini kapsar. Yani Vakıfların kurucuları, cami ve medrese gibi müesseselerdeki bazı hizmetlerin yürütülmesi için vakfettikleri paraların gelirlerini buralarda çalışan görevlilere tahsis etmişlerdir. Dini önder ve öğreticilerin finanse edilmesindeki bu bağımsız kaynak sayesinde bu kişilerin sosyal ve politik konumları her zaman yönetici sınıftan bağımsız olarak kalmıştır. Örneğin, Fransızlar 1831'de Cezayir'i işgal ettiklerinde dini liderleri baskı altında tutmak için vakıfların mülkiyetini kontrol altına almıştır.

Vakıf gelirleri; dini hizmetler ve diğer eğitim hizmetleri için önemli oranda kullanılmıştır. İslam'ın başlangıcından bu yana eğitim, vakıf ve gönüllü destekçileri

³ Arazi alanının bir birimidir. Mısır, Sudan ve Suriye'de kullanılır. Birimler uluslararası sisteme ait değildir. Arapça anlamı ise "bir çift öküzü" ifade eder. Belirli bir zamanda onlar tarafından işlenmiş olan toprak alanını ifade eder. 1 feddan = 24 kirat = 4.200 m² = 1.038 acres

tarafından finanse edilmiştir. Eğitim hizmetleri hşkşmet tarafından finanse edilse bile vakfın belirli bir mşlkş okul olarak kullanılması için verilmiş ya da okulun yapımı için tahsis edilmiştir. Tarihi kaynaklara gşe şam'da 20. Yşzyılın başlarında 64 okul vardı ve bunların hepsi vakıfı ve Tşrkiye, Filistin ve Suriye'deki vakıf mşlkiyetleri ile desteklenmekteydi. Bu okulların 40 tanesi Eyyşbi ve Memlşklş yşnetici ve valilerin vakıfları tarafından yaptırılmıştı. 972 yılında Kahirede kurulan El Ezher Őniversitesi'nin de 1812 yılına kadar vakıf gelirleriyle desteklendiği bilinmektedir.

Genellikle eğitimin vakıf finansmanı; kştşphaneleri, kitapları, ęretici ve diğer personelin maaşlarını ve ęrencilere verilen harçlıkları kapsar. Eğitimin bağımsız kılınmasına ilave olarak da bu finansman yardımı yaklaşımı sayesinde ortaya çıkan eğitimi sınıf zengin ve yşnetici sınıflardan aşağı kalmamış ve onlara boyun eğmemiştir. Zamanla Mşslşman din alimlerinin çoğunluğu toplumun fakir ve kşle sınıfının yanındaydı ve onlar çoğunlukla yşneticilerin politikalarına gşclş bir şekilde muhalefet etmişlerdi (Sayed, 1989: 258).

Vakıftan faydalanan üçşncş bşyşk grup ise yoksullar, ihtiyaç sahipleri, yetimler ve hapishanedeki insanlardı. Vakıf gelirleri ayrıca; hastanelerin inşaatında, sağlık hizmetlerinin yşrştşlmesinde, doktorların ve çırakların ücretlerinin ۆdenmesinde, hastaların tedavi harcamalarında da kullanılmıştır. Sağlık vakfına ۆrnek olarak şişli/İstanbul'da 1898 yılında kurulan ocuk Hastanesi verilebilir.

Vakıflar, sağlamış oldukları bu beşeri sermaye katkısı yanında başka ihtiyaçlara da cevap vermiştir. Gerçekten de vakıflar sayesinde ki gşclş devlet tarafından mşlkiyet haklarının çiğnenmesi engellenmiş, İşlam medeniyetinin zengin mimari mirası finanse edilip yşzyıllarca korunabilmiş, mahalleler maddi bunalıma dşen bir devlet tarafından bindirilen ağır vergi yşkşnş kaldırabilmış, yaşlılık ve maluliyet maaşları verilebilmiş, bir kurum olarak sigortanın bilinmediği bir çağda lonca ya da mahalle Őyeleri için ilkel de olsa bir sigorta gşvencesi sağlanmış,

köprüler, yollar, limanlar, deniz fenerleri, kütüphaneler, sarnıçlar, su bentleri, çeşmeler ve kaldırımlar inşa edilip korunabilmiştir. Kısacası medeni bir toplumda olması beklenen tüm hizmetler bu sistem sayesinde finanse edilmiş, örgütlenmiş, inşa edilmiş ve korunmuştur (Çizakça, 2000: 22).

2. Para Vakıfları

Para vakfı; teşekkülü nakit paralardan oluşan bir vakıftır. Önceleri din alimleri, vakfın teşekkülünün gayrimenkul üzerine oluşması gerektiğini düşünerek para vakıflarına itiraz etmiştir. Bununla birlikte bu kesim ile pragmatist kuşaklar arasında gerçekleşen yoğun tartışma ve mücadeleler, vakıf sahiplerinin servetlerini korumada ve artırmadaki cazibe ve tehlikelerle birlikte ortaya çıkmıştır (Mandaville, 1979: 290). Osmanlı mahkemeleri bu vakıfları 15. Yüzyılın başlarında kabul etmiştir ve 16. Yüzyılın sonları itibariyle de imparatorluğun Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin tamamında son derece popüler olduğu rapor edilmiştir (Çizakça, 2004: 1).

Vakıfları çok çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkün olmakla birlikte, sermayesini oluşturan unsurlar bakımından temelde iki tür vakıftan söz edilebilir (Keleş, 2001: 189).

Birincisi; “aynıyla intifâ⁴ olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır ki bunlara “Müessesât-ı Hayriye” adı verilmekte olup, mâbedler, medreseler, mektepler, imâretler, zaviyeler, kütüphaneler, çeşmeler, sebiller ve makbereler bu cümledendir.

İkinci kısım vakıflar doğrudan doğruya değil de geliri ile intifâ olunan vakıflardır. Hastane, cami, ve mektep gibi hayır müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere vâkıflar tarafından bunlar için gelir kaynağı teşkil edecek menkûl ve gayr-i menkul mallar tahsis edilir. Bu mallar işletilir ve elde edilen

⁴ İntifa/İntifa hakkı: Faydalanma/Başkasına ait bir maldan yararlanma ve bir malı kullanma hakkı.

gelirler hayır müesseselerine veya doğrudan doğruya fakirlere verilir. Bunları; işletilerek elde edilecek hayır müesseselerine veya cihetine şart edilen vakıf mallar diye târif etmek daha yerinde olacaktır. Aslında bunlara, “müstegillât-ı vakfiyye” yani vakıf işletmeleri demek gerekir. Zira “müstegillât” gelir getiren vakıf işletmeleri anlamındadır. Bunun bağ, bahçe ve han gibi akar veya nakit para ve gedik⁵ gibi menkûl mal olması önemli değildir. Para vakıfları, “geliri ile intifa edilen” vakıflar kapsamındadır.

Osmanlıda bu vakıfların kurulması ve yaygın hale gelmesi kolay olmamıştır. Uzun süren tartışmalar sonunda Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından verilen bir fetva ile Osmanlı mahkemeleri bu vakıfları kabul etmiştir. İslam dininin faizi yasaklamış olması nedeniyle, para vakıfları uygulamasında sağlanan kazanç faiz olarak değerlendirilir mi diye tartışmalar çıkmıştır. Osmanlı Devleti vakıf paralara ilk müdâhalesini para vakfını câiz gören ferman ile yapmıştır. Daha sonra vakıf paralara uygulanacak kâr oranlarını belirleyen ferman ve hükümler çıkartılmıştır. Kurulan vakıf idarî teşkilatları ise her çeşit vakıflar gibi para vakıflarını da sıkı bir şekilde denetlemişlerdir. Para vakıfları; borç verilen sermaye üzerinden belli bir faiz oranında -bu oranlar içinde bulunan zamana göre narh kanunları ile düzenlenmiştir- geri dönüşleri sağlamıştır.

Muhtelif narh kanunları incelendiğinde -savaş ve darlık zamanları müstesna- eski yıllardan bu tarafa gelindikçe faiz hadlerinin düşürüldüğü görülmektedir. Meselâ 1609 tarihli narh kanununda kâr haddi yüzde 15 olarak belirlenmiştir. 1680 tarihli narh kanununda bu oran yüzde 10’a, 1303/1887 tarihli murâbaha nizamnâmesiyle de yüzde 9’a indirilmiştir (Keleş, 2001: 194). Vakıf paraların devletin belirlediği oranlar çerçevesinde işletilmesi, kredi

⁵ Gedik: Bir işi yapmak, bir şeyden faydalanmak yolunda verilen hak, imtiyaz.

kullananlar açısından oldukça olumlu neticeler vermiş, nakit ve kredi ihtiyacının karşılanması için hukuksal bir ortam oluşmuş ve tefeciliğin önlenmesinde etkili olmuştur (Akdağ, 1979: 256).

Vakıfların çoğunluğu birer araziydi ve devamlı olarak hayır faaliyetleri burada gerçekleştirilirdi. Kalıcılık ve emniyet açısından önemli olan bu yer vakfın merkeziydi ve vakıf işleri çoğunlukla burada yürütülürdü. Bazı taşınabilir varlıklar (mobilya, kitaplar ya da çiftlik hayvanları gibi) da bir vakfa bağlanabilirdi ve böylece para hiçbir zaman vakfın geçerli ve asli bir unsuru olarak görülmemiş olurdu. Osmanlı döneminde 15. ve 16. yüzyıllarda sadece sosyal ve dini amaçlar için sabit bir sermaye ile oluşturulan belirli bir kuruluş yapısı ya da güven fonu şeklinde kurulan para vakıfları, mahkemeler tarafından da kabul edilebilir hale gelmişti. Para vakıfları ihtiyaç duyulan kredi ve diğer finansal hizmetlerin çoğunu sağlamıştı (UN-HABİTAT, 2005: 15).

Para vakıflarına ilişkin ulaşılan ilk uygulama; Edirneli Hacı Yağcı Muslihuddin'in bazı dükkanları ile birlikte vakfettiği 10.000 akçesidir. 1442'de Osmanlı Valisi Balaban Paşa 30.000 akçesini bağışlamıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde para vakıflarında bir artış gözlenmiştir. Yapılan araştırmalar, bu dönemde İstanbul'da vakıfların % 16'sının para vakıfları olduğunu göstermektedir (Alper ve Erdoğan, 2009: 89).

1555'den 1823'e kadar Bursa'daki para vakıfları, vakıfların toplam hizmetlerinde hangi tür fonksiyonlara yöneldiği hakkında bir fikir vermekte ve vakıf kurumlarının ne tür kurumlar olduğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır (Çizakça, 1995:302). Çizakça'nın tahminine göre 18. Yüzyıl boyunca Bursa şehrinin toplam nüfusunun %10'u (Bursa'da yerleşik nüfus o dönemde yaklaşık olarak 60.000 idi) para vakıflarından borç para almıştı. Para vakıflarının kayıtlarına göre vakıflara ait giderlerin başlıcaları şu alanlarla ilgili olmuştur: Eğitim, gıda, aile, yerel mahkemelerdeki hakimlerin maaşları ve

mahkumlara yapılan ödemeler olarak adalet, vakıf binalarının ve camilerin bakımı, kiralar, dini ve sosyal hizmetler ve kaldırımların tamir ve bakımına yönelik olarak yapılan ödemeler, sosyal hamamlar, vergilerini ödeyemeyen halka yapılan vergi ödeme yardımları, mütevellilerin maaşları, su işleri ve işçilere yapılan ödemeler (Başkan, 2002: 13).

Arazi, ev, dükkan vakıfları, yarı-ailevi veya aile vakfi şeklinde kurulabilmekte ve bu vakıftan kurucunun yakınları faydalanabilmektedir. Para vakıflarında ise vakfın kendisi; kurucunun ailesi ve torunları için vakfettiği paraların gelirinden günlük, aylık veya yıllık bir meblağ tahsis etmiş veya vakfın bir görevini kendisine veya ehlinden birisine şart koşup bu göreve de vakfiyesinde tahsisat ayırmış ise bu durumda vakıf ve ehli vakıftan faydalanabilmektedir. Yani; para vakıflarından çeşitli usul ve yöntemlerle kurucunun aile üyeleri ve yakınları kendilerine gelir temin edebilmektedir.

2.1.Para Vakıflarının Kayıt Bilgileri

18.yüzyıldan sonraki para vakfi kayıtlarında genellikle şu bilgilerin olduğu söylenebilir:

- *Vakfın adı ve hangi amaç için kurulduğu,*
- *Para vakfının hangi bölgede (mahallede) kayıtlı olduğu,*
- *Yed-i eminin adı,*
- *Vakfın kuruluş sermayesi ve bu sermayeye kişi ve kuruluşlarca yapılan katkı tutarı,*
- *Vakfın bilançosunda oluşan yeni sermaye düzeyi,*
- *Vakfedilen sermayeden yatırımlar için kullanılan kısmının yıl sonundaki getirisi,*
- *Yıllık getirinin, hangi amaç için – giderler/masraflar olarak- kullanıldığı,*

- *Borç para alanların; isimleri, almış oldukları para tutarı, yaşadıkları mahalleler, dini durumlarına ait bilgi (dini mezhebi) ve borç para alanların cinsiyetleri,*

- *Zimem⁶ olarak bilinen bölümde ise vakfın sermayesinden kendilerine para verilenler veya borç para alanlara ait bilgiler de yer alırdı.*

Vakıf sicil kayıtlarında yer alan bilginin paha biçilemez zenginliği, neredeyse üç yüzyıl boyunca belirli zaman periyotlarında yüzlerce vakıf hakkında tutulan verilerin girişinin standart hale getirilmesinden kaynaklanmıştır. Eski yazılardaki genel değişiklikleri dikkate almazsak 16. ve 18. Yüzyılda tutulan iki kayıt arasında belirgin denebilecek düzeyde iki farklılık vardır. Yani bu kadar zaman diliminde bile kayıtlar standarttı. 16. Yüzyılda kar (ya da gelir) irat olarak isimlendirilirken 18. Yüzyılda murabaha⁷ olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca daha önceki dönemde (16. Yüzyıl) borç alanlarla ilgili olarak bir bilgi yok iken sonraki dönemde (18. Yüzyıl) bu bilgi elde edilmektedir. Bu farklar istisna olmak kaydıyla 16. Yüzyıldaki sicil kayıt bilgileri 18. Yüzyıldaki bilgilerle tamamen aynıdır (Çizakça, 2004: 5).

2.2. Para Vakıflarının Yönetimi ve İşleyişi

Vakıfların nev'i itibari ile mâlî bünyelerinin de farklı olduğu görülmektedir ki bunların başında para vakıfları gelmektedir. Vakfedilen paranın aslına dokunulmaksızın işletilmesi neticesi elde edilecek gelir, vakfın amacı için kullanılmaktadır. Gerek gayr-i menkul ve gerekse paranın hiçbir

⁶ Zimem: Osmanlıca bir kelime olarak; borçlar, zimmetler anlamındadır.

⁷ Murabaha: İslam hukukunda şeriata uygun olarak yapılan bir satış şeklidir. Alış fiyatı veya maliyet üzerine bir miktar kâr ilâve edilerek yapılan satış muamelesidir. Bir mala ihtiyacı olup da gerekli kaynağı bulamayan müşteri, katılım bankasından söz konusu malın satın alınmasını ister. Banka, nitelikleri belirtilen malı satın alır Maliyetinin üzerine müşteriyle anlaştıkları miktarda bir kar koyar. Müşteri bankadan bu malı alır. Parasını bankaya taksitlerle ve bankayla anlaştığı şartlar çerçevesinde öder. Murabaha yöntemi daha çok dış ticaretin finansmanında kullanılır.

şekilde aslının azalmaması vakfın mali durumunun zayıflamasını önlemeye yöneliktir. Burada elde edilen gelir/kazanç; tasadduk⁸ edilerek, fakirlere veya tahsis edilen kişilere ticaret sermayesi olarak verilir veya kredi olarak kullanılır, ya da fakirlere dağıtılarak amaç gerçekleştirilir (Keleş, 2001:194).

Vakıf paraların nasıl işletileceği vakıf kurucusu tarafından düzenlenmiş hükümlere bağlı olmuştur. Yani kurucunun belirlemiş olduğu şartlar, paraların işletilmesinde esas alınmıştır. Osmanlı devletinde vakıf paralar genel olarak %15'i geçmeyecek bir faiz oranıyla işletilerek gelir temin edilmiştir. Binlerce kişi bu para vakıflarından içinde bulunulan zamana göre düşük bir faiz oranıyla ticaret sermayesi olarak kullanmıştır.

Vakfedilen sermayenin bir kısmı aile ve kişilerin faydalanması için borç verme faaliyeti olarak işletilmiştir. Hatta burada bile bir vakıf ile ticari bir organizasyon arasındaki farklılık devam etmiştir. Vakıf sistemi dışında borç para verenler; finansal kuruluşlar aracılığıyla kaynaklarını toplarken (kısa dönemlerde küçük oranlarda yapılmıştı), para vakıfları daha geniş bir ölçüde kredi sağlamak amacıyla birleşmemişlerdi. Bu durum para vakıflarının bankalara dönüşmemesinin bir sebebi olarak görülebilir. Zaten böyle bir amaçları da yoktu.

16. Yüzyıl itibariyle dini vakıflar para vakıfları olarak yaygın hale gelmişlerdi. Yeni Osmanlı vakıflarının yarısından fazlası para vakfı idi. Bu kuruluşlar kişilerin zenginliğini koruma kaygılarını gideriyor ve bir anlamda bankaların fonksiyonlarını da yerine getiriyorlardı. Para vakıfları bu yapılarıyla “nakit zengini” kişiler tarafından tercih edilmekteydi. Tüccarlar ve borç para verenler olarak da bilinen bu kişiler genellikle okullar gibi toplum hizmetlerine bağış yapmayı isteyen ve gelir akışı olan kişilerdi.

⁸ Tasadduk: Sadaka vermek. Allah rızası için fakirlere ve ihtiyacı olanlara, para veya ihtiyaca göre herhangi bir şey vermek.

Maddi açıdan zengin durumda olan varlıklı bir kişi, belirlenen bir amaç için para vakfettiğinde ve bu durumu mahallinde bulunan kadiya kaydettirdiğinde vakıf kurulmuş olur, vakfedilen para ipotek olarak gayri menkullerini gösteren kişilere kredi olarak verilirdi. Kredi alan kişi borcunu geri ödediğinde gayri menkulün mülkiyeti kendisine devredilirdi. Bu arada ipotek altına alınan mülk genellikle krediyi alan kişiye kiraya verilirdi. Bu kira vakfın kazancını oluştururdu. Alınan kira tutarı genellikle verilen kredinin % 9-12'si arasında değişirdi.

Para vakfı gelirini; o yıllarda verdiği borç paralardan elde ettiği faizden kazanırdı. Para vakıflarının bu şekilde kredi sağlama hususu İslami kurallar açısından çok ilginç soruları da gündeme getirdi ve din alimleri ile tarihçiler arasında bir tartışma konusu ortaya çıktı. Para vakıflarının bu durumu İslamın yasakladığı ribayı (faizi) ihmal mi ediyor diye tartışmalar başladı. Bazı tarihçiler para vakıflarının faiz üzerine borç para verdiğini ya da işlemler yaptığını ileri sürmüşlerdir. Bu vakıfların faiz üzerindeki sıkı yasal yasağı aşmak için işlemler yapmış olduklarını fakat faiz benzeri bir ödeme yaptıklarını belirtmişlerdir (Çizakça, 2004: Mandavilla 1979).

Kısacası; nakit para üzerine kurulmuş olan vakıflar bu para tutarları ile yatırımlar yaparak gelirler elde etmiştir ve bu gelirleri de toplumsal hizmetler ve yoksullar için kullanmıştır. Yatırım, vakıf sermayesinden borç isteyenlere borç verilmesiyle yapılmıştır. Bu kredi verme işlemlerinin kabul edilmesinden bu yana bu işlemler fiili olarak faiz olmasa bile Osmanlı ekonomisi riba⁹'yı ortadan kaldıramamıştır (Çizakça, 2000: 16).

⁹ Riba: Faizin İslamdaki ifadesidir. Tipiksel olarak İslami kurallar altında yasaklanmıştır. Riba aşırı faiz veya tefeciliktir. Tefecilik ise çoğunlukla borç verilen paraya illegal şekilde yüksek oranlarda faiz uygulamak olarak kabul edilmiştir. Fakat riba ya da aşırı faiz İslamda; faiz oranı ne olursa olsun, borç verilen paraya uygulanan faizdir.

Eleştirmenler, para vakıflarının gayri menkul mülkiyet geleneğini ve İslamın faiz yasağını ihlal ettiklerini belirtmişlerdir. Para vakıflarının bu durumunu savunan kesim ise dini sakıncaları reddetmemişler ancak bu kişiler de ekonomik ihtiyaçların pratik olarak bu şekilde karşılanabileceğini vurgulamışlardır. Bu tartışmanın diğeri tarafında ise Osmanlı mahkemelerinin bu kuruluşları incelediklerine göre bu vakıfların kanuni bir temele dayandığını ve aynı şekilde borç alanın vakfa geri ödediğı tutarın ise faizden ziyade elde edilen kazancın bir paylaşımı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tür kredi verme şeklini daha sonra para kuruluşları kendileri azaltmıştır ve bunların yerini modern bankalar almıştır (Siraj ve Lim, 2006: 167).

Sonuç olarak vakıf paraların işletilerek gelir temin edilmesi İslam tarihi boyunca zaman zaman hukukçular ve din alimleri arasında sert tartışmalara sebep olmasına rağmen ekonomik, sosyal ve siyasi zaruretler yüzünden (gelir akışı sağlama, hayır yardımlarını yönlendirme) yaygın bir şekilde işletilmesine devam edilmiştir. Para vakıflarının; ihtiyacı olanlara düşük bedel karşılığında kredi vererek bu kişileri yüksek faiz oranıyla kredi veren tefecilerin elinden kurtardığı söylenebilir. Para vakıfları tarafından borç verme işlemindeki faiz oranının çoğunlukla İslama uygun olduğu kabul edilmiştir.

2.3. Para Vakıflarında Kullanılan Muhasebe Yöntemi

Osmanlılarda başlangıçta devletin gelirleri şer'i vergilerden, giderleri de esas itibariyle ordunun giderlerinden oluşmaktaydı. Bu sebeple Osmanlı devletinde maliye ve muhasebe teşkilatı ordu içinde doğmuş ve ordunun gelir ve giderlerinin kaydını tutmuştur denilebilir (Öner, 2009: 18). Para Vakıfları, borç isteyenlere ödünç olarak verilen vakıf sermayesiyle önemli bir kredi kaynağıydı. Para vakfının muhasebesinde özel bir muhasebe yöntemi uygulamak yerine nispeten kolay ve basit bir muhasebe yöntemi uygulanmıştır. Para vakıfları muhasebe defterlerinde

tek taraflı kayıt yöntemini kullanmışlardır. Para vakfının bağışlanan parası veya sermayesi öncelikle kuruş ve para olarak yazılmış, bu rakamın altına günlük gelir ve harcamalar kaydedilmiş ve bu rakamların yanına da açıklamalar yazılmıştır. Hesap tutarından; müteveli veya denetçi için yapılan harcamalar ve bazı vergiler için gerekli mahsuplar yapıldıktan sonra, elde edilen gelirler hayır işleri faaliyetlerinde kullanılmıştır. Bu harcamalardan arta kalan gelir tutarı bir sonraki yılda söz konusu vakfın esas sermayesine ilave edilirdi. Bir para vakfının yıllık mali durumu basit bir şekilde aşağıdaki gibiydi:

$$\text{Para Vakfının Yıllık Mali Durumu} = \text{Vakfedilen Sermaye} + (\text{Gelirler} - \text{Giderler})$$

Para vakıflarına ait mali durumun takip edildiği tarihlerde bu hesaplama yöntemi muhasebe kayıtlarının rahat bir şekilde tutulmasında akıllıca bir yol olmuştur. Genellikle 18. Yüzyıl para vakıflarının defter kayıtlarında; vakıf varlıklarının listesi, gelirler ve harcamalar, vakfın ne kadar geliri var, vakıf ne kadar kazanç sağlamış, vakıf dışarıya ne kadar borç para vermiş, büyüme miktarı, ipotek türü, garantörler kim gibi bilgiler görülebilir.

Vakıfların faaliyet şekli ile finansal durumlarını belirlemek amacıyla zaman zaman denetimler yapılmıştır. Bu amaçla tutulan defterlere “Vakıf Tahrir Defterleri” ya da “Para Vakfı Sayımları” denilir. Vakıfların finansal durumları ve faaliyet denetimi; mevcut ve eski defter kayıtlarının kontrol edilmesi ve karşılaştırılmasıyla belirlenmiştir. Bu kontroller esnasında, vakfın kurucusu, vakfın ve tescilin tarihi, mülklerin türü ve miktarı, bu mülklerden elde edilen yıllık gelir, günlük, aylık ve yıllık harcamalar, gelir-gider toplamları ve eğer varsa bunlar arasındaki farklara ait kayıtlar tutularak “Vakıf Tahrir Defterleri” serisi (1490-1928 yılları arası dönemi) oluşturulmuştur.

Para vakıflarına vakfedilen paraların bir çoğu genellikle kuruş üzerinden yapılmıştır. Fakat kuruştan farklı olarak tedavülde olan diğer para çeşitleri ile de

aynı tarihte ya da farklı tarihlerde vakıf yapıldığına rastlanmıştır. Mecidi altın, lira-yı Osmanî gibi paralar da vardı (Keleş, 2001:199). Bir para vakfının nasıl çalıştığı aşağıdaki örnek ile gösterilebilir¹⁰. Bu örnek Bursa şehri Orhan Gazi ilçesinin avarız ve nüzul vergilerini¹¹ desteklemek amacıyla Müslüman vakıfların gelir ve harcamalarına ait bir hesaptır.

Tablo 1: *Yed-i Emin Esseyid Halil Ağa Para Vakfı Hicri 1200 Gelir/Gider Kalemleri*

Açıklama	Detay	Tutar Bilgisi (Kuruş)
Kuruluş Sermayesi		2.377,5
Geçmiş yıllar karları		176,5
Dönembaşı Sermaye		2.554,0
Yapılan Bağışlar		185,0
<i>Ayşe Hatun Vakfı bağışı (mevlid okutma)</i>	50	
<i>Hatim Hatun Vakfı bağışı (mevlid okutma)</i>	85	
<i>Hatim Hatun Vakfı bağışı (kandil alımı)</i>	50	
Toplam Sermaye		2.739,0
Verilen Krediler/Yatırımlar (-)		2.739,0
Yatırımlardan sağlanan gelir (%9,4)		257,5
Giderler Toplamı (-)		86,5
<i>Avarız ve nüzul vergileri için yardımlar</i> <i>Mevlid okutma gideri Orhan Gazi vakfına</i> <i>alınan kandiller Yed-i emin ve muhasebeci ücreti</i>		
Artan gelir/Sermaye ilaveleri		171,0
Dönemsonu Sermaye		2.910,0

Diğer yandan, para vakfı kayıtları genellikle diğer dökümanlarla birlikte tutulmuştur. Bununla birlikte, Davutpaşa mahkemesinde olduğu gibi, vakfın faaliyetleri ve muhasebe kayıtları için ayrı bir hesap defteri hazırlanmış olduğu bilinmektedir. Buna ilave olarak, Şer’i Sicil kayıtları veya Şeriye Mahkeme Kayıtları arasında geçen ayrı ayrı “İdane Hücceci” ya da “Ödenecek defter”

¹⁰ Bu örnek, Çizakça’nın Para Vakıflarını Tekrar Gözden Geçirme, isimli çalışmasından alınmıştır. Bursa 1555-1823, Bilim, Teknoloji ve Medeniyet Vakfı, Haziran 2004.

¹¹ Avarız ve Nuzul vergileri; 17.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun düzenli olarak topladığı en önemli devlet gelirleri kaynakları arasında idi.

adıyla tutulan defterler de bulunmaktaydı. “*İdane Hücceti*” olarak isimlendirilen defterlerde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır.

- Vakıftan borç para alanların isim ve adresleri.
- Borç verilen paranın miktarı, geri ödeme zamanı, borç verme dönemi.
- İpotek edilmiş mülklerin özellikleri.
- Borç taahhüdünün yerine getirilmemesi durumunda; vakfın alacaklarının toplamı, mülklerin satışı ve alacakların tahsilinden sonra mülk sahibine ödenen tutar kısmı,
- Eğer borç için bir garantör ve “kefil ve teminat” alındıktan sonra gerçekleşen bir borç verme işlemi varsa, kefil hakkındaki bilgiler,
- Borcun geri ödenmemesi durumunda varsa kefilden alınmış olan vakıf teminatlarını gösteren kayıtlar, eğer kefil, vakfa olan borcunu geri ödemediği önce ölürse alacakların kefilin mirasından tahsil edileceğine ilişkin bilgiler de kayıtlarda yer almıştır.

2.4. Para Vakıflarının Gelir ve Gider Kalemleri İle Kayıt Bilgileri

Vakıfların gelirleri arasında tarım ürünlerinden alınan vergiler, vakıf kuruluşları tarafından yapılan işletme faaliyetleri gelirleri ve kira gelirleri sıralanabilir. Bunlara ilave olarak, hamamlar, değirmenler ve çeşitli fabrikalardan elde edilen gelirler de vakıf gelirleri arasındadır. Ancak, vakıf kuruluşlarının ana gelir kaynaklarını vergiler ve mülkiyetine vakfın sahip olduğu yerlerin kira gelirleri oluşturmuştur. Hayır amaçlı vasiyetler de vakfın gelir kaynakları arasında olmuştur. Para vakfı gelirleri “cabiler¹²” tarafından toplanmış ve “asl-i vakf¹³” olarak kaydedilmiştir.

Vakıfların amaçlarını gerçekleştirmek için, bu kuruluşlar bazı harcamalara

¹² Eskiden Osmanlı devrinde, para vakıflarının zekat ve gelirlerini toplayan kimse.

¹³ Başlangıçtan sonuna kadar para vakfı tarafından kazanılan mülk.

katlanmak zorunda kalmıştır. Vakıf kuruluşunun türüne ve amacına göre farklı harcama kalemleri olmuştur. Vakfın hizmet faaliyetlerini yapan insanlara “ehl-i vezaif” veya “murtezika” denilmiştir. Bu hizmetler için yapılan demeler ile fakir insanlar için yapılan yardımlar, harcamaların bir kısmını oluşturmaktadır. Murtezika için yapılan demeler, bir vakıf kuruluşunun mevcut durumuna bağlı olarak aylık, üçer aylık, altışar aylık ve yıllık olarak ödenmiştir.

Bina, tamir ve aydınlatma giderleri öncelik sıralarına ve o vakıf kuruluşunun mali gücüne göre düzenlenmiştir. Tamir hizmetleriyle ilişkili olarak imare¹⁴, meremmet ve termim (tamir veya onarım) gibi terimler kullanılmıştır. Bir vakıf kuruluşunun giderleri arasında bilim adamlarına yapılan demeler, dini günlerde ve kutlamalarda yapılan demeler gibi harcamalar da olmuştur ve bu harcamalar zevaidin¹⁵ içine dahildir.

Gelirlerin artan kısmı kullanılarak, sosyal bir hizmeti yapan yardım yeri desteklenmiş ve “Daru’ř-şifa” veya huzur evi (şifa yurdu) için bazı ilaçlar tedarik edilmiştir. Bazı harcamalar “Al-Masarifat” olarak veya vakıf hesabına yapılan harcamalar olarak kaydedilmiştir (Kurt, 1996: 96).

Para vakıflarında, şikayette bulunanların mahkeme masraflarını karşılamak için denmiş olan harç kayıtlarının yapıldığı yerlerde Harç Defterleri de tutulmuştur.

Para vakıfları defter kayıtlarında ne kadarlık bir bağış olduğu, bağışı yapanın kim olduğu ve hangi amaçla, kime ve ne kadar borç para verildiği ile ilgili bilgiler vardır. Para vakfı tarafından borç verilen para tutarının yanında ise şu kayıt bilgileri de vardı: Borçlunun adı, bu paranın senetli veya garantili ya da her ikisi ile birlikte mi verildiği, veya garanti ve kefaletle birlikte mi verildiği ve ödünç verilen şeyin miktarı.

¹⁴ İhtiyacı olanlara (fakirlere) düşük maliyetli veya bedava yemekler sağlayan imaret veya yer.

¹⁵ “Zevaid” vakıf müessesesinin gelirlerinin giderlerinden sonra arta kalan kısmının ismidir.

Diğer bir defter serisi Tereke Defterleridir¹⁶. Bu defterler ölen şahsın geride bıraktığı mal ve mülklerin tüm listesini ve bu mal ve mülklerin ölenin hayatta kalan ailesi arasındaki dağılımı hakkındaki mahkeme kararını gösteren defterlerdir. Bu defter serileri de Şer'iyeye Mahkeme Kayıtları arasında tutulmuştur (Kurt, 1998: 180).

1312-1330 yılları arasında 1696 kayıt numarasıyla tutulan “Tevliyeti Fatvanın Şartlı Evkaf Bürosu”nun kayıtlarında önemli vakıf hesap bilgileri de vardır. Bu defterde 23 nakit para vakfı isimlendirilmiştir. 20 Rebiu'l-evvel 1332 tarihli çıkarılan raporda 16 vakıf müessesesinin ne kadar parası olduğu, bu tutara ulaşmak için kaç yıl geçtiği ve paranın artırılmış olup olmadığı gibi konular kaydedilmiştir. Aynı defterin devamında, vakfın geliri, açıklamalar ve 1868-1869 yılları arasında Şeyhülislam Ömer Husamuddin Efendi Para Vakfı'nın izniyle ne kadar para harcanmış olduğu belirtilmiştir.

“Kadiasker Mehmed Vahid Efendi ve Şeyhül İslam Esbak Ömer Hüsamüddin Efendi Vakfı”nın evkaf defterinin 56-63 sayfaları arasında borç verilen paranın miktarı, idane (borç veya alacak) tarihi, teslim tarihi, aylık olarak idanenin dönemi, yüzde olarak büyüme oranı, borçluların isimleri, mülklerin ve büyümenin miktarı, borcun geri ödendiğini gösteren açıklama, mecburi satışla toplanmış parayla ilgili bilgiler ve döküman numaraları gösterilmiştir; ileri sayfalarda ise toplanmış ilave tutar, vakfedilen para veya sermayenin ana tutarı ve harcama tutarı kaydedilmiştir.

Vakıf kuruluşlarına ait bazı hesap defterleri yalnızca tek bir vakıf için tutulmuş olmasına rağmen bazı hesap defterleri ise 8 veya 10 vakıf için tutulmuştur. Bu şekilde tutulan kayıtlarda eksiklik veya karmaşıklık olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

¹⁶ Tasdikli veraset kayıtları, veraset amaçları için ölenin şahsi mallarının kayıtları.

2.5. Para Vakıflarının Ekonomik ve Sosyal Hayata Katkısı

Para vakıfları ya da kuruluşlarının sahip olduğu varlıkların Osmanlı ekonomisinde çok önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Şöyle ki;

- Vakfedilen para devamlı bir gelir sağlamak amacıyla kullanılarak evler, hanlar, araziler gibi gerçek mülkiyetler satın alınmıştır ve böylece toplanan sermaye düzenli olarak kişisel varlıklara bağlanarak ekonomiye sunulmuştur. Ayrıca bu varlıklardan elde edilen kira gelirleri vakfin giderleri için kullanılarak da ekonomiye aktarılmıştır.

- Osmanlıda eğitim, bazı kamu görevleri, din ve sağlık hizmetleri para vakıfları ile finanse edilmiştir. Bütçe aracılığıyla bugün devlet tarafından finanse edilen eğitim hizmetleri Osmanlı Devletinde vakıflar tarafından finanse edilmiştir.

- Vakıflar için tahsis edilen fonların yetersiz olduğu durumlarda; bugün şirketler tarafından uygulanan sermaye artırma sistemine benzer olarak; ya bir değer artışı yapılarak ya da vakfedilen para miktarı artırılarak sermaye artırılmıştır.

- Para vakıfları aynı zamanda bir sosyal güvenlik aracı olarak da kullanılmıştır. Örneğin bir çok para vakfı, Yeniçeri Ocağı üyeleri arasında Orta Sandığı adı altında kurulmuş ve üyelerinin sosyal güvenlik hizmetleri ile yardımlaşmasını yürütmüştür.

Yetimlerin kanuni yaşlarına erişinceye kadar onlara miras kalan mallar/mülkler üzerindeki haklarını gelecekte onların faydasına olacak şekilde kullanmaları için faaliyette bulunan Eytam Sandıkları ve çiftçilerin karşılıklı yardımlaşmaları için kurulan Memleket ve Menafi Sandıkları gibi vakıflar para vakıflarına benzer şekilde faaliyet göstermişlerdir. Bu vakıflar da deprem, yangın, sel gibi felakete uğrayan insanlara yardım etmek ve işsiz kalan insanların yakıt, giyim ve gıda gibi ihtiyaçlarını karşılamak, defin hizmetleri ve

dini hizmetlerin harcamalarını karşılamak için para toplamışlardır. Ayrıca toplanan paraların aşağıdaki durumlar için de kullanıldığı bilinmektedir:

a. Borçlanan ve zor durumda kalan kişilerin taksit geri ödemeleri için bu insanlara faizsiz olarak (karz-ı hasen gibi) borç para vermek.

b. Sermaye yetersizliğinden dolayı sıkıntı çeken kişiler için mali destek sağlamak,

c. Fakir insanlara karşılıksız yardım sağlamak.

• Para vakıfları; yetimler, borçlular, dul kadınlar ve tek başına yaşayan insanlara yardım etmek için kurulduğu gibi öğrencilerin giyimi, beslenmesi ve eğitimi için gerekli mürekkep gibi ihtiyaçların karşılanması ve hizmetçiler tarafından kırılan cam kase ve ayna gibi eşyaların maliyetini karşılamak için de kuruldukları bilinir.

• Avarız vakıfları ise; köy ve mahallelerin yollarının yapılması, çalışmayan insanların maiyetlerinin sağlanması, köy veya mahallenin genel harcamalarının karşılanması, vergilerini ödeme güçlüğü çeken köy veya mahalledeki insanlara mali destek sağlanması için kurulmuştur (Kurt, 1997: 535).

• Her toplumda hem fakir ve hem de zengin insanlar vardır. Bu gerçekten hareketle her millet kendi toplumunda bulunan yoksulluğu azaltmak için bu yapıya uygun bir politika uygulamaya çalışır. Benzer bir şekilde Osmanlı Devletindeki para vakıfları yoksullukla mücadele etmek ve yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılamak için bu şekilde para tahsis etmiştir. Vakıf aynı zamanda tutuklu bulunan fakir insanlar ve onların aileleri için yakacak tedarik etmek, giyim ve yemek ihtiyaçlarını karşılamak gibi gerekli hizmetleri finanse etmek için de para ayırmıştır.

• Vakıflar ve esnaf birliği (lonca) gibi kuruluşlar idarecilerce yönetilmiştir. Bu vakıf ve loncaları yönetmekle görevlendirilen insanlara iş

sağlanmıştır. İşsizlik problemlerinin çözümleri için bu kuruluşların da katkı sağladığı söylenebilir.

Sonuç olarak; para vakıfları tüketiciler ve girişimcilere kredi desteği sağlayarak bu yatırımlardan elde ettiği gelirler vakfın asıl amacı doğrultusunda toplumsal ihtiyaçların karşılanması için kullanılmıştır. Vakıfların kaynakları önceleri eğitim, din ve sağlık gibi alanlara ayrılmışken zaman ilerledikçe bu kaynakların büyük bir kısmı toplum içindeki yoksulları desteklemeye ayrılmıştır. İster eğitim ve sağlık ister sosyal yardımlar ve diğer alanlar için olsun vakıf kaynaklarının kullanımı, büyüme ve istikrarın ayrılmaz unsurları arasında olarak ekonomik ve sosyal kalkınma için önemli olmuştur.

2.6. Para Vakıflarının Çöküşü

Para vakıfları ekonomide uzunca bir süre sabit bir faiz oranı uygulamışlardı. Bu oranın sabit kalmasına, vakıfların kuruluş aşamasında gelecekteki ekonomik konjonktür hakkında bilgisi olmayan kurucular tarafından ileri sürülen şartlar sebep olmuştur. Bu oranlar bir kez belirlendiğinde, değişen ekonomik konjonktüre göre değiştirilemezdi ve bu tarz bir girişimde bulunmak ise kanuna karşı gelmek olarak kabul edilirdi. Böylece para vakıfları tarafından belirlenen oranlar sabit kalırken gelişen diğer finans kaynakları böyle sınırlamalar ile karşılaşmamıştı ve onların gelişmesine bu tür sınırlamalar engel olmamıştı. Para mübadelecileri/sarraflar paranın arz talep durumuna göre belirlenen bu oranları konjonktüre göre değiştirerek uygulamışlardır. Bu şartlar altında, nispi olarak daha ucuza sermaye sağlayan para vakıflarından borç alarak bunu topluma, üzerine kâr ekleyerek yeniden satan sarraflara vermek anlamlı idi. Üstelik, bu tür para vakıflarının mütevellileri bu tür işlemleri icra etmek için uygun konumdaydılar ve gerçekte yukarıda ileri sürülen fikir için

kanıt teşkil ederdi ki tam da kontrollerindeki vakıflardan ana borç alıcılar olarak bunlar ortaya çıkmışlardı (Cizakça, 2004: 14).

Para vakıfları son dönemlerinde vakfedilen para müdürlüğü olarak bilinen Nukud-i Mevkufe Müdürlüğünün kontrolüne verilmişti ve bakanlık temsilcisi gibi görev yapmaktaydı. Birkaç yıl sonunda, müdürlük tarafından kontrol edilen vakıf paraların büyük bir kısmı yeni kurulan bir bankanın (Evkaf Bankası) hisselerinin satın alınması için kullanıldı. Bakanlık, hisselerin çoğunluğunu satın aldığı için yönetim kurulu üyelerinin çoğunluğunu atayarak kurulan yeni bankayı kontrol etmişti.

Para vakıflarının çöküşü gelişen piyasa koşullarına ayak uyduramamaya bağlanabilir. Bu durum, vakfın kuruluşunda kurucular tarafından değiştirilemez olarak konulan şartlardan kaynaklandığı ve vakıf yöneticilerinin gelişen piyasaları yeterince takip edemeyerek vakıf kaynaklarını iyi yönetemediği şeklinde açıklanabilir.

Sonuç

Osmanlı devletinin sosyal ve ekonomik hayatında gerek fon sağlama yoluyla ve gerekse yerine getirdiği hizmetler ile para vakıfları önemli katkılar sağlayan kurumlar olmuştur. Vakıf kurumu kar amacı gütmeksizin sosyal hizmetlerin sürekli ve karşılıksız olarak yerine getirilmesine katkı sağlar.

Dünyadaki vakıfların çoğunluğu yiyecek, barınma, sağlık, eğitim ve din gibi beş temel yardım kategorisinde faaliyette bulunmuştur. Hayır faaliyetlerini iyi yönetmenin göstergesini daha geniş bir kesime daha fazla fayda sağlamak oluştururken, vakıflardan faydalanan kesim daha çok vakıf kurucusunun yakınları olmuştur. İhtiyaç sahibi olan kişilerin refahını artırmak için modern sosyal bir devletin yapmış olduğu destek ve yardımlar Osmanlıda vakıf hizmetleri ile sağlandı. Örneğin Para vakıflarının işleyiş tarzı ile günümüzde

uygulanan girişimcilik sermayesi ve mikro kredi uygulamalarına örnek teşkil ettiği söylenebilir. Vakfın işleyişi İşlam hukukçuları tarafından zaman zaman tartişma konusu olmuştur ancak sosyal ve ekonomik yapı içinde vakıf kuruluşları her zaman için bir sektör olarak faaliyette bulunmuştur.

Osmanlı döneminde; eğitim, sosyal yardım, bayındırlık hizmetleri, sağlık ve din hizmetleri gibi faaliyetlerin bir çoğu para vakıfları tarafından hem organize ve hem de finanse edilmiştir. Günümüzde Devlet tarafından sağlanan eğitim hizmetleri Osmanlı Devletinde vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Para vakıfları ayrıca bir sosyal güvenlik aracı olarak da görev yapmış ve böylelikle devlete bir maliyet yklemeksizin önemli roller oynamıştır. Vakıflara tahsis edilen sermayenin yetersiz olduğu durumlarda bugünkü şirketlerin uyguladığı sermaye artırım sistemine benzer bir yöntem kullanılmıştır. Yani ya bağış miktarı artırılarak ya da değer artışı yapılarak sermaye miktarı istenilen düzeye yükseltilmiştir. Vakıflar ve esnaf kuruluşları gibi kuruluşlar istihdam fırsatları sağlayan yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bu tür kuruluşlar işsizlik problemlerini dikkate alarak bir zm olması için istihdam oluşturucu faaliyetleri desteklemişler ve böylece ekonomiye katkı sağlamışlardır.

Para vakıflarının hesap işlemlerinde özel bir muhasebe yöntemi uygulanmamıştır. Uygulamada basit, anlaşılabilir ve tek taraflı kayıt yöntemi kullanılmıştır. İçinde bulunulan zamana göre uygulanan sistem akıllıca bir yol olmuştur. Para vakfının yıllık mali durumunun tespitinde, vakfedilen sermayeye, sağlanan gelirler ilave edilip katlanılan giderler de sermayeden düşülerek mali durum ortaya konmuştur. Para vakfının sermayesi öncelikle kuruş ve para olarak yazılmış, bu rakamın altına günlük gelir ve harcamalar kaydedilmiş ve açıklamalar da rakamların yanına yazılmıştır. Faaliyetlerden sağlanan gelirler genellikle hayır işleri faaliyetlerinde kullanılmıştır. Artan bir gelir kaldığında sermayeye ilave edilmiştir. Para vakıflarının defter kayıtlarında genellikle; vakıf varlıklarının listesi,

gelir ve giderleri, sağlanan kazanç, borç verilen para tutarı, vakfın büyüme rakamı, alınan ipotek türü ve garantörler gibi bilgiler yer almıştır.

Kaynaklar

- Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul, Tekin.
- Alper, D. ve Erdoğan, C. (2009). 16.ve18.yy. Arasında Bursa Para Vakıfları ve Bursa Ekonomisine Etkileri, *U.Ü. İİBF Dergisi*: Cilt 28, Sayı 1, s. 85-99.
- Baskan, B. (2002). 'Waqf System as a redistribution Mechanism in Ottoman Empire', Northwestern University, Department of Political Science. On website
<http://cas.uchicago.edu/workshops/meht/PapersWeb02>
- Cizakca, M. (1995). Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Leiden:E.J.Brill, 38, part 3, 314.
- Cizakca, M. (2000). Principles of Islamic Economics as Applied By the Ottoman State: Policies, Institutions and Consequences, International Seminar On "Islamic Approach To Market Regulations And Economic Stability, Convened In Tehran, Iran. 18-22 November.
- Cizakca, M. (2004). Ottoman Cash Waqfs Revisited: The Case of the Bursa 1555–1823. *Foundation for Science Technology and Civilization*, June 2004, Publication ID: 4062
- Keleş, H. (2001). Osmanlılarda 19.Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Çalışma – Karacabey (Mihaliç) kazası Örneği. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, Sayı 1, 189-207.

- Kurt, İ. (1996). İstanbul Para Vakıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. Sayı:101, 65-96.
- Kurt, İ. (1997). Vakıf Müessesesi, Chapter from book name XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler, İstanbul: Ensar
- Kurt, İ. (1998). 953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Para Vakıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 112, 153-180.
- Mandaville, J.E. (1979). Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10/3, 289-308.
- Öner, E. (2009). Osmanlı Devleti 1912 Yılı Hazine Genel Hesabı ve Kesin Hesap Kanun Tasarısı, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başk., Yayın No:2009/398. Ankara.
- Sayed, A. A.(1989). "Role of Awqaf in Islamic History", in Hassan Abdullah Al Amin ed., *Idarat Wa Tathmir Mumtalakat Al Awqaf*, IRTI, Jeddah.
- Siraj S., Lim, H. (2006). Land, Law and Islam: Property and Human Rights in the Muslim World, Zed Books, United Kingdom
- United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT), 2005 Web: www.unhabitat.org